

ТАҚРИБИЙ ИНТЕГРАЛЛАШ УСУЛЛАРИ

Маълумки, баъзи бир объектларни математик моделлаштиришда жисм сирти ва ҳажмини, жисм оғирлик маркази ва инерция моментини, бирор куч таъсирида бажарилаган иш миқдорини аниқлашга тўғри келади. Бу катталиклар эса берилган функцияни бирор оралиқда аниқ интеграллашга келтирилади. Шу билан бирга қаралаётган

масаланинг хусусиятига боғлиқ равишда интеграл остидаги функция шундай кўринишни оладики, натижада уни аниқ интеграллаш имкони ҳар доим ҳам мумкин бўлавермайди. Бу ҳолда интегрални тақрибий ҳисоблашга тўғри келади. Аниқ интегрални тақрибий ҳисоблашнинг бир неча усуллари мавжуд. Шу усуллардан айримлари билан танишиб чиқамиз.

Масаланинг қуиилиши. $[a;b]$ оралиқда аниқланған узлуксиз $f(x)$

функция бўлиб қуийдаги $I = \int_a^b f(x)dx$ (3.1)

интегрални берилган ε аниқликда ҳисоблаш талаб қилинсин.

Олий математика курсидан маълумки, агар $f(x)$ функция $[a;b]$

оралиқда берилган бўлиб, $f(x) \geq 0$ бўлса, у ҳолда (3.1) аниқ

Интеграл $x = a$ $y = f(x)$

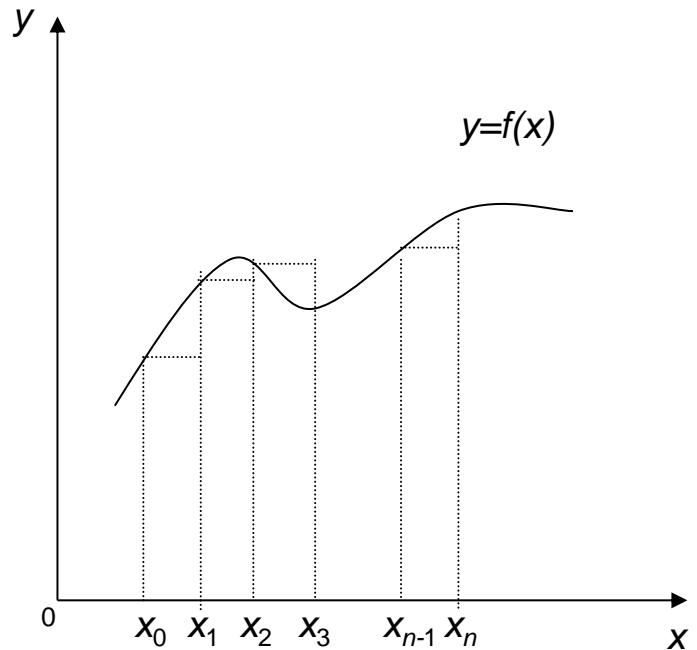
чизиқлар ва абцисса ўқи билан чегараланған эгри чизиқли трапеция юзасини ифодалайди. қуида берилган (3.1) аниқ интегрални тақрибий ҳисоблаш учун бир нече сонли тақрибий усулларини келтирамиз.

3.1. Түғритүртбұрчак усули

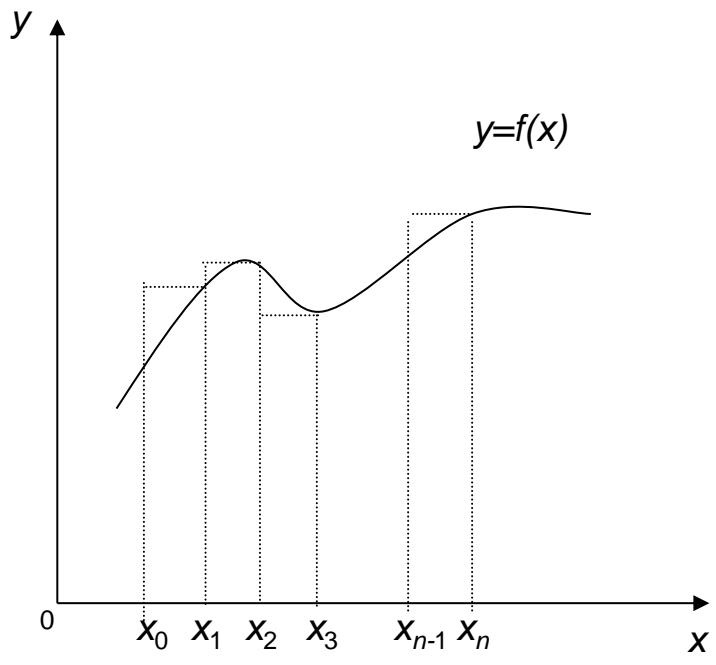
- Берилған $[a; b]$ оралиқни $h = \frac{b - a}{n}$ қадам билан $n + 1$ та оралиқта бүләмиз. ҳосил бўлған оралиқларда жойлашган эгри чизиқли трапеция юзаларини тақрибий равишда түғритүртбұрчак юзига алмаштирамиз (3.1 ва 3.2 расмлар). Натижада (3.1) интегрални тақрибий ҳисоблаш учун қуидаги
- формулаларни ҳосил қиласыз. Бу өрда

$$x_i = x_{i-1} + h \quad y_i = f(x_i) \quad i = 1, 2, \dots, n$$

$$x_0 = a \quad x_n = b \quad n \quad \text{— натурал сон.}$$

3.1-pacM

3.2-pacM

Түғритүртбұрчак усули учун хатолик қуидагида аниқланади:

$$|I - S| < Mh(b - a) \quad M = \max |f'(z)| \quad z \in [a; b]$$

Мисол. $\int_0^1 \frac{dx}{1+x^2}$ интегрални түғритүртбұрчак усули ёрдамида тақрибий ҳисобланға жана натижаны интегралнинг аниқ қийматы $\arctg 1 = \frac{\pi}{4} \approx 0,785$

билин таққосланға.

- **Ечиш.** Аниқлик Түғритүртбұрчак усули учун хатолик қуидагида аниқланади:
- Учун $n = 10$ $\Delta x = 0,1$ $x_k = k \cdot 0,1$ деб олиб, интеграл остидаги функция қийматини аниқлиқда ҳисоблаймиз:

$$y_0 = 1, \quad y_1 = \frac{1}{1+(0,1)^2} \approx 0,990, \quad y_2 = \frac{1}{1+(0,2)^2} \approx 0,962, \quad y_3 = \frac{1}{1+(0,3)^2} \approx 0,917, \quad y_4 \approx 0,862,$$

$$y_5 = 0,800, \quad y_6 \approx 0,735, \quad y_7 \approx 0,671, \quad y_8 \approx 0,610, \quad y_9 \approx 0,552, \quad y_{10} = 0,500,$$

У ҳолда берилган интегралнинг тақрибий қиймати учун

$$S = 0,1 \cdot (1 + 0,990 + 0,962 + 0,917 + 0,862 + 0,800 + 0,735 + \\ + 0,671 + 0,610 + 0,552) \approx 0,810$$

$$Q = 0,1 \cdot (0,990 + 0,962 + 0,917 + 0,862 + 0,800 + 0,735 + 0,671 + \\ + 0,610 + 0,552 + 0,500) \approx 0,755$$

Уларга эга бўламиз, яъни $0,755 < 0,785 < 0,810$. Бу ерда интегрални тақрибий ҳисоблашда йўл қўйилган абсолют хато $|I - S| < 0,028$ дан ошмаслигини ва нисбий хато эса $\frac{0,028 \cdot 100}{0,782} \approx 3,6\%$ га тенглигини кўришимиз мумкин.

Аниқ интегрални тўғритўртбурчак усулида ҳисоблаш учун Паскал тилида тузилган дастур матни:

```
program turt_burchak; uses crt;  
var a,b,int:real; n:integer;  
function f(x:real):real;  
begin
```

- $h1:=(b1-a1)/n1;$
- $c:=0; int1:=0; c:=a1-h1/2;$
- *for* $i:=1$ to $n1$ *do*
- *begin* $c:=c+h1; int1:=int1+f(c)$
- *end;*
- $int1:=int1*h1;$
- *end;*
- *begin* *clrscr*;
- *read*(a,b,n);
- *turtburchak*(a,b,n,int);
- *writeln*('Интеграл =', $int:10:4$);
- *end.*

Мисол. $\int_1^3 (x^3 - x^2 + 5)e^{-2x} \sin(x+1)dx$ интегрални түртбурчак усулига тузилган дастур ёрдамида тақрибий ҳисоблан ($n=50$ олинг).

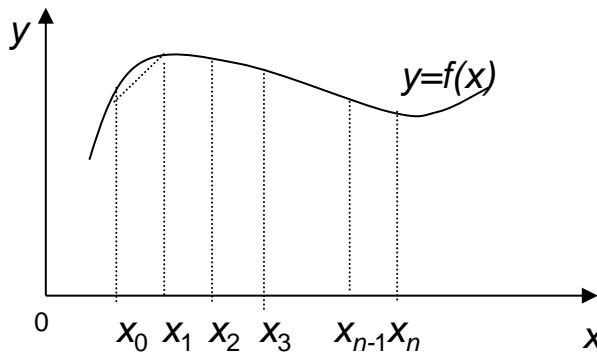
Жавоб: Интегрални тақрибий қиймати 0,2002. Интегрални тақрибий қиймати 0,2002.

3.2. Трапеция усули

- $[a; b]$ оралиқ $x_i = a + i \cdot h$ нүкталар билан (бу ерда $i = 1, 2, \dots, n$; $x_0 = a$,
- $x_n = b$ n - натурал сон) $n+1$ та оралиқта ажратилади ва ҳар бир оралиқда әгри чизиқли трапеция юзи тақрибий равишда түгри чизиқли трапеция юзига алмаштирилиб (3.3-расм), қуидаги тақрибий формулани ҳосил қиласыз

$$I = \int_a^b f(x)dx \approx \frac{h}{2} (y_0 + 2y_1 + \dots + 2y_{n-1} + y_n) = \frac{h}{2} \left(y_0 + y_n + 2 \sum_{i=1}^{n-1} y_i \right) = S$$

- бу ерда -(3.1) интегралнинг аниқ қиймати, -(3.1) интегралнинг тақрибий қиймати, $y_i = f(x_i)$

- Хатоликни баҳолаш:

3.3-расм

- $|I - S| = R \leq \frac{h^2}{12} (b-a)M, M = \max |f''(z)|, z \in [a; b]$

Мисол. $I = \int_0^\pi \sin x dx$ интеграл қийматини $n=6$ учун трапеция усулидан фойдаланиб тақрибий ҳисобланг.

Ечиш.

$$S = \frac{\pi}{6} \left(\frac{\sin 0 + \sin \pi}{2} + \sin \frac{\pi}{6} + \sin \frac{2\pi}{6} + \sin \frac{3\pi}{6} + \sin \frac{4\pi}{6} + \sin \frac{5\pi}{6} \right) =$$

$$= \frac{\pi}{6} \left(0,5 + \frac{1}{2}\sqrt{3} + 1 + \frac{1}{2}\sqrt{3} + 0,5 \right) \approx 1,9541$$

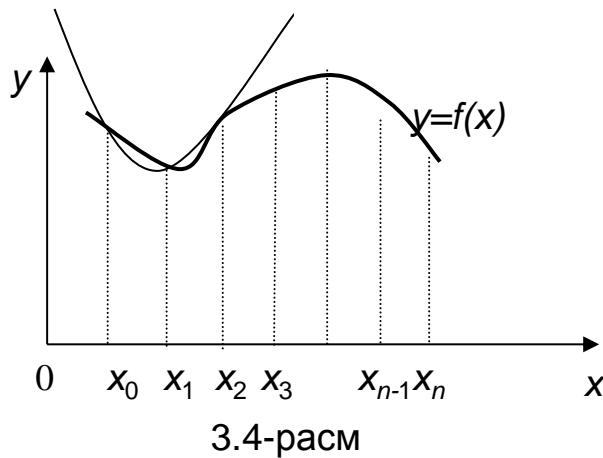
Агар берилган интегралнинг аниқ қиймати 2 га тенглигини ҳисобга олсак, йўл қуйилган абсолют хато 0,0459 га, нисбий хато эса $\frac{0,0459 \cdot 100}{2} \approx 2,5\%$ га тенглигини кўрамиз.

Аниқ интегрални трапеция усулида ҳисоблаш учун Паскал тилида тузилган дастур матни:

```
program trapesiya; uses crt;  
var n1:integer; a,b,i1:real;  
function f(x:real):real;  
begin  
f:=x*exp(-x*ln(2))*cos(x*x+1)  
{ f(x) функциянинг кўриниши }  
end;  
procedure trap1(a1,b1:real;N:integer; var int:real);  
var i:integer; h,s:real;  
begin h:=(b1-a1)/n; s:=(f(a1)+f(b1))/2;
```

3.3. Симпсон усули

- $[a;b]$ оралиқда аниқланған узлуксиз $f(x)$ функция бўлиб қуийдаги $I = \int_a^b f(x)dx$ интегрални берилган ε аниқликда тақрибий қийматини ҳисоблаш талаб $[a;b]$ оралиқни $h = \frac{b-a}{2n}$ қадам билан
- $2n$ оралиққа ажратайлик (3.4- расм).
- $x_0 = a, x_{2n} = b, y_i = f(x_i), i = 1, 2, \dots, 2n, n$ - натурал сон бўлсин.

- Узунлиги $2h$ га тенг бўлган $[x_0, x_2]$, $[x_2, x_4]$, ..., $[x_{2n-2}, x_{2n}]$
- оралиқлар учун

$$\int_{x_0}^{x_2} y(x) dx \approx \frac{h}{3} (y_0 + 4y_1 + y_2)$$

- Симпсон формуласини қўллаймиз. Натижада интегрални тақрибий ҳисоблаш учун

$$\int_a^b y(x) dx \approx S = \frac{h}{3} (y_0 + 4y_1 + y_2) + \frac{h}{3} (y_2 + 4y_3 + y_4) + \dots + \frac{h}{3} (y_{2n-2} + 4y_{2n-1} + y_{2n})$$

- Ёки

$$\int_a^b y(x) dx \approx S = \frac{h}{3} [(y_0 + y_{2n}) + 4(y_1 + y_3 + \dots + y_{2n-1}) + 2(y_2 + y_4 + \dots + y_{2n-2})]$$

- формулага эга бўламиз. Бу формула интегрални тақрибий ҳисоблаш учун умумлашган Симпсон формуласи деб аталади. Охирги формулани

$$S = \frac{h}{3} \left(y_0 + y_{2n} + 4 \sum_{i=1}^n y_{2i-1} + 2 \sum_{i=1}^{n-1} y_{2i} \right)$$

- кўринишда ёзиш ҳам мумкин. Симпсон усулида йўл қўйилган хатолик

$$R \leq \frac{(b-a)h^4}{180} \cdot M, \quad M = \max |f''(z)|, \quad z \in [a,b],$$

баҳоланади.

тengsizlik ёрдамида

Мисол. Дарё кенглиги 20 метрга тенг. Дарё чуқурлиги күндаланг кесими бўйича ҳар 2 метр оралиқда ўлчаб чиқилди. Ўлчаш натижалари қуидаги жадвалда келтирилган.

x (метр)	0	2	4	6	8	10	12	14	16	18	20
(метр)	0,2	0,5	0,9	1,1	1,3	1,7	2,1	1,5	1,1	0,6	0,2

Дарё күндаланг кесими юзасини трапеция ва Симпсон формулалари ёрдамида тақрибий ҳисобланг.

Ечиш. Трапеция формуласи бўйича:

$$S = 2 \left(\frac{0,2 + 0,2}{2} + 0,5 + 0,9 + 1,1 + 1,3 + 1,7 + 2,1 + 1,5 + 1,1 + 0,6 \right) = 22 \text{м}^2$$

Симпсон формуласи бўйича:

$$\begin{aligned} S = & \frac{2}{3} (0,2 + 4 \cdot 0,5 + 2 \cdot 0,9 + 4 \cdot 1,1 + 2 \cdot 1,3 + 4 \cdot 1,7 + 2 \cdot 2,1 + 4 \cdot 1,5 + \\ & + 2 \cdot 1,1 + 4 \cdot 0,6 + 0,2) = 21,9 \text{м}^2 \end{aligned}$$

- Аниқ интегрални Симпсон усулида ҳисоблаш учун Паскал тилида тузилган дастур матни:
- *program simpson; uses crt;*
- *var a,b,int1:real; n:integer;*
- *function f(x:real):real;*
- *begin*
- *f:=(x+3)*exp(x)*sin(x*x*x)* { *f(x)* функциянинг
кўриниши }
-

```

procedure simps(a,b:real;n:integer;var int:real);
  var h,s,s1,s2:real; i:integer;
  begin  h:=(b-a)/(2*n);
         s1:=0; s2:=0; s:=f(a)+f(b);
         for i:=1 to n do s1:=s1+f(a+(2*i-1)*h);
         for i:=1 to n-1 do s2:=s2+f(a+2*i*h);
         int:=h*(s+4*s1+2*s2)/3;
  end;
begin    clrscr;
          write('a='); read(a);  write('b='); read(b);
          write('n='); read(n);  simps(a,b,n,int1);
          writeln('integral=',int1:10:4);
end.

```

Мисол. интегрални Симпсон усулига тузилган дастур ёрдамида тақрибий ҳисобланг ($n=40$ деб олинг).

Жавоб: Интегрални тақрибий қиймати 1,9975.

Агар биз юқорида келтирилган тақрибий ҳисоблаш формулалари аниқлиги ҳақида гапирадиган бўлсак, бу ерда энг юқори аниқликга эга бўлган усул – Симпсон усулидир. Ундан кейинги аниқроқ усул эса – трапеция усули. Тўғритўртбурчак усули эса бу усуллар орасида энг катта хатоликка йўл қўйиладиган усул ҳисобланади.

Мустақил ечиш учун мисоллар

1. $\int_0^1 (2x^2 - 4x + 2)dx$ интеграл қийматини $n = 5$ учун тўғри тўртбурчак усули ёрдамида тақрибий ҳисобланг.
2. $\int_0^1 (5x^2 - 6x + 1)dx$ интеграл қийматини $n = 10$ учун тўғри тўртбурчак усули ёрдамида тақрибий ҳисобланг.
3. $\int_0^1 (x^2 - x + 1)dx$ интеграл қийматини $n = 10$ учун трапеция усули ёрдамида тақрибий ҳисобланг.